

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Régészettudományi Intézet

AMULETTVISELETI SZOKÁSOK

A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI RÉGÉSZETI LELETEK FÉNYÉBEN

Témavezető:

Dr. Langó Péter

Régészettudományi Intézet

Készítette:

Óvári Péter

Régészet MA

Budapest, 2024

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	2
II. Régészeti valamint történeti források az amulettekről	3
III. A 10–11. századi amulettek hazai kutatástörténete.....	5
IV. Amulettek a 10–11. századi Kárpát-medence leletanyagában.....	8
IV.1. Balta alakú amulettek	8
IV.2. Fűrészfogas amulettek.....	11
IV.3. Fogamulettek.....	15
V. Amulettviselet a 10–11. századi Kárpát-medencében a régészeti leletek fényében	20
VI. Összegzés.....	27
Irodalom	28

I. Bevezetés

A 10–11. század hazai kutatásában régészeti szemszögből sem elhanyagolható a honfoglaló magyarok hiedelemvilágának, vallásának kérdése. A korszakból származó sírokban tetten érhető hagyományok, rítusok és temetkezési szokások mellett a téma fontosságát jelzi a korai kutatás által a honfoglalás korára előszeretettel használt „pogány kor” megnevezés is,¹ mely érzékletes módon fejezi ki a kereszténység felvétele előtti időszak lényegi különállását, középpontba állítva a vallás kérdését. Ugyan a 10–11. kutatásának elmúlt közel két évszázada során jelentősen árnyaltabb kép alakult ki mind a centralizált államszervezet létrejöttéről, mind a kereszténység felvételéről, azonban a magyar „ősvallás” iránti tudományos érdeklődés továbbra sem hagyott alább.

A Kárpát-medencéből előkerült 10–11. századi amulettekre a magyarság kereszténység felvétele előtti hitvilágának kézzel fogható tárgyi emlékeiként tekinthetünk, így komplex vizsgálatuk minden bizonnyal többletinformációval szolgálhat a honfoglalás kori társadalmi csoportok szokásaival, „vallási” életével, illetve annak összetettségével és változásával kapcsolatban. Ahogy a korábbi kutatás már megállapította, a hazai 10–11. századi amulettek elsősorban nők, valamint gyermekek sírjaiból ismertek,² azonban vannak, amelyek szórvány-, vagy telepleletként kerültek elő. E tárgyak szélesebb körű értelmezéséhez szükségesnek tartom egy komplex összefoglaló tipológia elkészítését, az egyes amulett-típusok, vagy amulettként értelmezhető leletek önálló vizsgálatát. Ezek a vizsgálatok ugyanis tovább mutatnak az egyedi, egyes leletek értelmezésén. Számos párhuzam mutatható ki az amulettek formai jellegéből adódóan a magyarság koratörténetével kapcsolatba hozható leletanyagból.³ Az azonban kérdés, hogy ezen analógiák háttérében azonos (vagy hasonló) kognitív tartalmak is feltételezhetők, vagy csak formai egyezésekről beszélhetünk. A tárgyközpontú, gyakorlati megközelítés mellett lényegesnek tartom a kérdéskör elméleti vizsgálatát is, amit a téma mindenképpen indokoltta tesz, hiszen a tárgyak mögötti gondolati háttér megértése elengedhetetlen a leletek komplex elemzéséhez. Annak megállapításához, hogy a 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékában mely tárgyakat tekinthetjük valóban amulettnek, illetve megértsük a korabeli amulettviselet mögött álló okokat, elengedhetetlen a fogalmi és elméleti kérdések tisztázása. Ez azonban aligha végezhető el a korai (őskori, ókori és népvándorlás kori), valamint a kortárs 10–11. századi (rusz, viking és Volga-vidéki) párhuzamok, illetve a témát érintő írott források

¹MESTERHÁZY 1997, 31.

²DIENES 1972.

³HALIKOVA 1973, 21–35; HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 21–221.

vizsgálata és elemzése nélkül. Mindemellett arra is szükséges kitérni, hogy milyen típusú amulettek és amuletthasználát jelenik meg az archaikus „természeti” népek hiedelemvilágának részeként, illetve az intézményesített tételes vallások esetében, ugyanakkor az sem mellékes, hogy egy újonnan megjelenő vallás milyen hatással van a korábbi hagyományokra, valamint ez utóbbiak miként integrálnak újabb elemeket és szokásokat.

A tanulmány a kulturális és innovációs minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.⁴

II. Régészeti valamint történeti források az amulettekről

A tanulmány tárgyát alkotó 10–11. századi Kárpát-medencei amulettek részletes vizsgálata aligha végezhető el kellő alapossággal a fogalomban rejlő elméleti kérdések tisztázása nélkül, melyhez egyaránt szükség van archaikus (bronzkori, vaskori, római kori, ókeresztény, népvándorlás kori, stb.) és egykorú (10–11. századi) régészeti leletek, valamint írott források használatára. Egyedül így alkothatunk komplex képet az amulett fogalomról, illetve az amulettek használatáról és annak lehetséges okairól. A honfoglalás kori magyarság hitvilágához kapcsolódó tárgyakra vonatkozó írott források hiánya ezen ismeretek figyelembe vételével részben átívelhető.

A mai értelemben használt amulett kifejezés az európai nyelvekben a 18. században honosodott meg,⁵ azonban az eredeti fogalom az ókori latin nyelvben alakult ki a maihoz hasonló, de valamelyest gazdagabb jelentéstartalommal.⁶ A szó etimológiájával kapcsolatban ezzel szemben megoszlanak a vélemények, így több eltérő eredetmagyarázattal is találkozhatunk. Ezek között ismert a görög *mólü* (varázs erejű növény) szóból való származtatás a latin *amuletum* közvetítésével,⁷ míg más vélemények szerint a kifejezés az arab *hamalet* (függő) szóból vezethető le, azonban az sem kizárható, hogy a kifejezés latin eredetű, így az *amuletum-amoletum-amolitus* (védőeszköz) szó nem közvetítő szerepben állt.⁸ Ez utóbbi,

⁴Pályázati azonosító: ÚNKP-23-1-I-PPKE-70.

⁵PIRIGYI 2004, 223–224.

⁶ECKSTEIN–WASZINK 1950, 397–411.

⁷PIRIGYI 1993, 223–224.

⁸KRASSZON 1993, 80–81.

valamint az elsőként említett véleményt erősíti a latin, illetve az arab szó jelentésében lévő lényeges eltérés.⁹

Ugyan Európa őskorából már a paleolitikumtól kezdve számos tárgy ismert, melynek kultikus funkciót tulajdonítanak, azonban az amulettek használatára utaló legkorábbi bizonyítékok olyan bronzkori temetkezésekből ismertek, melyekben különleges módon összeválogatott tárgye gyűttesek kerültek elő. E sírok leletei között találkozhatunk borostyángyönggyel, kovaszilánkkal, kifűrt kagylóval, faragott fa- és más növényi maradványokkal, kisebb állati testrészekkel (például kígyófarokkal), állatcsontokkal (többek között mókus állkapoccsal, esetleg menyét, juh, vagy szarvas csontjaival), különböző karmokkal, fogakkal, illetve ezek darabjaival, valamint apró kövekkel és fémtöredékekkel.¹⁰ Lényeges kiemelni, hogy az imént felsorolt tárgyak ugyan meglehetősen különbözőek, azonban természetes eredetük mindenképp közös vonásnak tekinthető. E korai amulettek mellett később, részben már a bronzkor során, valamint a vaskorban megjelentek a mesterségesen előállított fémből készített függők is.¹¹ Ezzel párhuzamosan a Földközi-tenger tágabb környezetében is számos kultúrában, így a Közel-Keleten és Egyiptomban is elterjedtek a különböző óvó-védő célból készített tárgyak, mint például a szkarabeuszt, vagy Hórusz szemét ábrázoló amulettek.¹² Az ókori Róma multikulturális környezetében számos új típusú amulett használata terjedt el, ezek között megtalálhatóak különböző miniatűr eszközök és fegyverek, valamint mágikus erővel felruházott apró tárgyakat, például gyógynövények maradványait, vagy vékony fémlemezre írt bűvös szövegeket tartalmazó bullák.¹³ A különféle lemezre karcolt, vagy papiruszra írt szöveges amulettek használata igen népszerűnek bizonyult, hiszen a kereszténység elterjedése – a kezdeti tiltás ellenére – nem kiszorította, hanem integrálta azokat. Az ilyen típusú korai keresztény amulettek az antik görög és egyiptomi formai hagyományokat őrzik, valamint funkciójukban is megegyeznek a korai darabokkal, azonban a rajtuk lévő szövegek helyettesítve lettek evangéliumi idézetekkel.¹⁴ Mindemellett az ókeresztény irodalomban az amulettek egyértelműen a mágia és a varázslás területéhez tartoztak a különböző varázsigékhez hasonlóan, ezért az apologeták műveikben nehezményezték e tárgyak használatát.¹⁵

⁹ECKSTEIN–WASZINK 1950, 397–411.

¹⁰CAPELLE–JANKUHN–KRAUSE–RANKE–THRANE 2008, 268–274.

¹¹CAPELLE–JANKUHN–KRAUSE–RANKE–THRANE 268–274.

¹²KRASSZON 1993, 80–81.

¹³LASSÁNYI 2018, 157–165; NÉMETH 2006, 49–52.

¹⁴DE BRUYN 2017, 3.

¹⁵DE BRUYN 2017, 18.

A különböző amulettek viselése természetesen a későbbi korokban is széles körben megfigyelhető. A késő bronzkorig visszavezethető miniatürizált tárgyak amulettként történő viselése főként a késő antikvitásban vált széles körben elterjedtté, azonban elsősorban a skandináv kultúrkörben élt tovább sajátos formában.¹⁶

Összességében elmondhatjuk, hogy az amulett kifejezés egy komplex gyűjtőfogalom, melynek értelmezése kultúránként és vallásoként eltérő lehet, azonban az amulettek a legtöbb esetben az apotropaikus – azaz óvó-védő – tárgyak közé tartoznak. Használatuk, viseletük és formai megjelenésük rendkívül változatos képet mutat, következésképpen az amulett kifejezés első sorban a tárgyak funkciójára és nem azok megjelenésére utal.

III. A 10–11. századi amulettek hazai kutatástörténete

Minden bizonnyal az elsőként megtalált 10. századi amulettleletként tarthatjuk számon a méltán közismert Piliny-leshegyi temető 3. sírjából 1871-ben előkerült fémfoglatba illesztett állatfogcsüngőt, melynek vélt funkcióját a temető feltárója, báró Nyáry Jenő ismertette a pilinyi leletek közlésekor. Ugyan a következő évtizedek számos új lelettel gazdagították a honfoglalás korára vonatkozó ismereteinket, a Piliny-leshegyi fogamuletthez hasonló tárgy egyedül Oroszlámosról látott napvilágot, melyet azonban Hampel József, 1900-ban megjelent munkájában¹⁷ egyszerű ékszerként határozott meg, míg a pilinyi lelet amulett mivoltában nem kételkedett.¹⁸

A későbbi feltárások során számos, a pilinyi és oroszlámosi fogcsüngőkhöz hasonló lelet került elő, melyek átfogó értelmezésére és elméleti megközelítésére Dienes István tett kísérletet 1972-ben kiadott, ma is meghatározó könyvében.¹⁹ A honfoglalás kori sírokból ismert átfúrt fogak és csontok amulettként való nyakban, vagy övön történő viselését egy keleti eredetű, a 20. századi Szibériában még létező hagyományhoz, az *ongon*-kultuszhoz kötötte, és határozottan elvetette azok használati tárgyként, vagy ékszerként való értelmezését. Dienes István véleményét az általa is megemlített²⁰ orosz nyelvész és néprajzkutató, Dmitrij Zelenyin

¹⁶FÜREDI et al. 2017, 422–424.

¹⁷HAMPEL 1900, 507–826.

¹⁸HAMPEL 1900, 786–788.

¹⁹DIENES 1972.

²⁰DIENES 1972, 52.

1936-ban megjelent, majd 1952-ben francia nyelven is kiadott munkájára alapozta.²¹ Dienes megállapítása szerint a fog- és csontamulettek minden esetben - a főként közrendűek körébe tartozó - nők és gyermekek temetkezéseiből kerültek elő, mely tény alátámasztja a tárgyak amulettfunkcióját, azaz a védtelen nőket és gyermekeket az amulettekben lakó szellemlények óvták meg. Véleménye szerint a honfoglalás kori amulettek viseletének végét a nyakban hordott keresztek megjelenése és elterjedése jelenthette, utalva ezzel ez utóbbi tárgycsoport, valamint a kereszténység felvételének kapcsolatára. Ugyan ma már korántsem egyértelmű a 10–11. századi sírokból származó mellkeresztek tényleges jelentése és funkciója,²² azonban a korai kutatás még a bizánci térítő tevékenységek nyomaként értékelte azokat.²³ Dienes István a különböző fog- és csontcsüngőket párhuzamba állította a 10. századi magyar lányok és asszonyok által hordott aranyozott ezüst hajfonatkorongokkal. Meglátása szerint az előkelők díszes korongjain megjelenő állatalakok, ugyan azt a szerepet töltötték be, mint a közrendűek fog- és csontamulettjei.²⁴ Véleményét utóbb azonban Mesterházy Károly kétségbe vonta és felhívta a figyelmet arra, hogy a hajfonatkorongokon megjelenő lények mesés állatalakok, míg az amulettek valódi állatoktól származnak.²⁵ Megállapítását - jelen ismereteink tekintetében - azzal egészíthetjük ki, hogy az elmúlt évtizedekben közölt temetőkből előkerültek olyan amulettet hordó nők sírjai is, akik nagy valószínűséggel módosabb családokhoz tartoztak, sőt az Ibrány-Esbó-halmi temető 197/a. sírjában nyugvó – gyöngysorában rókafogamulettet viselő – előkelő fiatal lány aranyozott ezüst hajfonatkorongjait éppen mitikus állatalakok díszítették.²⁶

Dienes István, a fenti sorokban már tárgyalt munkájában a fog- és csontamulettek mellett említést tett egy addig ismeretlen tárgyról, melyet a szakonyi temető feltárásakor talált. A kis fűrész alakú csüngő rendeltetését az átfúrt fogakhoz és csontokhoz hasonlóan, szintén a rontó erők távoltartásában látta.²⁷ Rövidesen a tárgy Közép-Volga-vidéki párhuzamai is ismertté váltak a hazai kutatás számára, ugyanis a 8–10. század között használt – a korai magyar történelem régészeti kutatásában kiemelten fontos szerepet játszó – tankejevkai és tyetyusi temetők gyermeksíraiból hasonló amulettek láttak napvilágot, melyek egyúttal az ott élő közösség és a honfoglaló magyarok kapcsolatára is bizonyítékul szolgáltak.²⁸ Később Mesterházy Károly számolt be a szaltovói temetőből előkerült fűrész alakú függőkről, melyeket

²¹ZELENYIN 1936.

²²LANGÓ-TÜRK 2004, 398–401.

²³BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953.

²⁴DIENES 1972, 48–54.

²⁵MESTERHÁZY 1998, 140.

²⁶ISTVÁNOVITS 2003, 97–99, 297.

²⁷DIENES 1972, 48.

²⁸HALIKOVA 1973, 21–35.

az Ukrán Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében látott.²⁹ Mindeközben a hazai példányok száma is gyarapodott. A Szob-kiserdei temetőben végzett hitelesítő ásatását 1978-ban részletesen publikáló Bakay Kornél közölte a temető 73. sírjából előkerült három fűrészfogas csüngőt, melyek funkcióját és jelentését nem tárgyalta, csak kronológiai és etnikai szempontból vizsgálta azokat a temető egyes időrendi csoportjainak elemzése kapcsán, azonban a tárgyak párhuzamaiként említést tett a fentebb már tárgyalt szakonyi, szaltovói és tankejevkai, valamint a Szob-kiserdei függőkhöz hasonlóan hármásával viselt tiszafüredi és Csongrád-vendelhalmi csüngőkről.³⁰

Az amulettként viselt fogak és csontok a kutatás későbbi éveiben is felbukkantak, azonban legfeljebb csak mellékesen érintett témaként jelentek meg a hazai szakirodalomban. Az ilyen típusú leletek első nagyobb gyűjtését Kovács László adta közre a teljesség igénye nélkül a szegedi Móra Ferenc Múzeum régebbi honfoglalás kori leleteit tárgyaló tanulmányában. Az oroszlámosról még a 19. század végén előkerült, már Hampel József által is említett átfúrt fogcsüngő mellett további nyolc leletet sorolt fel. Az amulettek viselőit Dienes Istvánhoz hasonlóan a közrendű nőkben és gyermekekben látta.³¹

A különböző amulettleletek teljes honfoglalás kori leletanyagba történő elhelyezésére Mesterházy Károly vállalkozott elsőként 1997-ben megjelent tanulmányában.³² A tárgyak viseletét – a témát érintő korábbi munkákhoz hasonlóan – első sorban a 10. századi köznéphez kötötte.³³

A 20. század végére a honfoglalás korának régészeti kutatásában Kiss Attila, majd Révész László korszakalkotó munkái nyomán uralkodóvá váló,³⁴ máig meghatározó regionalista szemléletmód indította útjára a Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sír- és kincsleleteit összegyűjtő és feldolgozó korpuszszorozatot. Az egyes kötetekben közölt temetők között szép számmal találhatók olyanok, melyek amulettes sírokat is tartalmaztak. Ezen esetekben a szerzők a leletek elemzésekor rendszerint kitértek az amulettviselet kérdésére egy-egy mondat, vagy bekezdés erejéig, többnyire Dienes István értelmezésére,³⁵ valamint Kovács László gyűjtésére³⁶ hivatkozva, így vissza-visszatérő megállapításként jelent meg a köznépi jellegű temetőkből előkerült női- és gyermeksírok mellékleteiként történő interpretációja a

²⁹MESTERHÁZY 1975, 100, 7. j.

³⁰BAKAY 1978, 140–141.

³¹KOVÁCS 1992, 53, 69. j.

³²MESTERHÁZY 1997

³³MESTERHÁZY 1997, 58–59.

³⁴KISS 1983, RÉVÉSZ 1996.

³⁵DIENES 1972, 48–54.

³⁶KOVÁCS 1992, 53, 69. j.

különböző amuletteknek. Emellett azonban néhány esetben bővebb és komplexebb megállapítások is napvilágot láttak. A Rétköz honfoglalás kori leleteit tárgyaló munkájában³⁷ Istvánovits Eszter fontos észrevételt tett azzal, hogy az amulettként viselt fogak és csontok nem csak a „közrendűek”, hanem bizonyos esetekben az előkelőbbek temetkezéseiben is megtalálhatók.³⁸ Az amulettként értelmezhető csont- és fogcsüngőkről Gallina Zsolt, valamint Varga Sándor írt bővebben 2016-ban megjelent, a kalocsai Sárköz 10–11. századi leleteit tárgyaló munkájukban.³⁹ A Homokmégy-székesi temető 5. sírjából előkerült fogamulett kapcsán a korábbiaknál szélesebb körű gyűjtést adtak közre azon állatfajokról, melyek csontjait, vagy fogait nyakláncon, övön, esetleg karikaékszeren hordták egykori viselőik.⁴⁰

A honfoglalás kori Kárpát-medencei amulettek kutatásában új fejezetet nyitott a Füredi Ágnes és szerzőtársai által jegyzett 2017-ben megjelent *Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről* című tanulmány,⁴¹ mely számos új szempontot vezetett be az amulettként értelmezhető, főként 10–11. századi leletek értékeléséhez, többek között a témával foglalkozó külföldi kutatás szemléletmódjának és eredményeinek bevonásával.

IV. Amulettek a 10–11. századi Kárpát-medence leletanyagában

IV.1. Balta alakú amulettek

A Kárpát-medence honfoglalás kori, illetve kora Árpád-kori leletanyagából ismert balta alakú amulettek többnyire aszimmetrikus, ritkább esetben pedig szimmetrikus pengéjű nyéltámaszos, szakállas harci balták miniatűr változatai. Ahogy már korábban említésre került, a számos külföldi párhuzammal rendelkező tárgytípus széleskörű feldolgozását végezte el szerzőtársaival Füredi Ágnes 2017-ben megjelent tanulmányában. Ekkor 10 db balta alakú amulett került bemutatásra, azonban a tanulmány későbbi, orosz nyelven publikált változata már kibővült egy frissebb lelettel is.⁴² Mindemellett a közelmúltban újabb – még publikálatlan

³⁷ISTVÁNOVITS 2003.

³⁸ISTVÁNOVITS 2003, 297.

³⁹GALLINA–VARGA 2016.

⁴⁰GALLINA–VARGA 2016, 156–157.

⁴¹FÜREDI et al. 2017.

⁴²Galgahévíz-Beke-rét (FÜREDI et al. 2018, 483–514).

– leletek kerültek elő Jászágó-Ágói patak-partja, valamint Jászdózsza-Kápolnahalom lelőhelyekről,⁴³ így a hazai lelőhelyekről összesen 13 példányt ismerünk jelenleg (2. kép).

A Kárpát-medencéből előkerült balta alakú amulettek több különböző típusú lelőhelyről származnak, azonban az összes eddig ismert darab szórványleletként értékelhető. A tárgyak egy része – a bugaci, a csanádpalotai, a hajdúhadházi, az ipolytölgyesi, valamint a kecskeméti példány – egészen biztosan kora Árpád-kori településről került elő.⁴⁴ A telepleletek mellett érdemes megemlíteni, hogy, a sályi darab egy hasonló korú földvár feltárása során látott napvilágot.⁴⁵ Mindemellett valkóról ismert egy balta alakú amulett, amely egy 12–13. századi földvár közeléből került elő.⁴⁶ A kora Árpád-kori településekről, földvárakból, vagy azok környezetéből ismert balta alakú amulettek mellett akad néhány példány amely vélhetően temetkezésekből származik. Ide sorolhatjuk a dabasi,⁴⁷ valamint a hajdúdorogi darabokat.⁴⁸ A tárgytypus első ismert hazai példányának tekinthető szabolcsveresmarti miniatűr baltával kapcsolatban megoszlanak a vélemények, azonban Dienes István és Fodor István véleménye szerint az egyéb korabeli leletekkel együtt előkerült tárgy egy 10–11. századi temetőből származhat.⁴⁹ A jelen tanulmányban tárgyalt, azonban még közöletlen jászágói és jászdózsai darabok szintén jellegzetes 10–11. századi leletek kíséretében láttak napvilágot.

A hazai lelőhelyekről ismert balta alakú amulettek mindegyik példánya bronzból öntött.⁵⁰ Ezen tárgyak felülete a legtöbb esetben vonalkázással, farkasfogmintával, pontsorral, vagy pontkörrel díszített, egyedül a szabolcsveresmarti példány esetében vélekedett úgy a korábbi kutatás, hogy a tárgy felületét egykor tausírozással, vagy niellóberakással díszítették, azonban a tárgyon ma már ennek semmilyen nyoma nem látható.⁵¹

A miniatűr baltáknak két egymástól jól elkülöníthető csoportját mind a hazai, mind pedig az Észak- és Kelet-európai leletek között megtaláljuk. Az egyik csoportba az aszimmetrikus, míg a másik csoportba a szimmetrikus pengéjű darabok sorolhatók. Ezek tipológiai elkülönítését és leírását Nyikolaj A. Makarov végezte el 1992-ben megjelent tanulmányában,⁵² így a balta alakú amulettekkel foglalkozó későbbi kutatás az ő tipológiáját használva az aszimmetrikus pengéjű példányokat Makarov I, míg a szimmetrikus pengéjű darabokat

⁴³Jancsik Balázs szíves közlése.

⁴⁴FÜREDI et al. 2017, 427

⁴⁵FÜREDI et al. 2017, 420–421; 427; HORVÁTH 2020, 266–267.

⁴⁶FÜREDI et al. 2017, 422.

⁴⁷FÜREDI et al. 2017, 427.

⁴⁸FODOR 2014, 615.

⁴⁹DIENES 1961, 188–189; FODOR 1981, 86; FODOR 1986, 222–223; FODOR 2001, 25; FODOR 2014, 616.

⁵⁰FÜREDI et al. 2017, 414.

⁵¹FÜREDI et al. 2017, 421–422; MAKAROV 1992.

⁵²MAKAROV 1992.

Makarov II. típusnak nevezte el. A Kárpát-medencei leletek túlnyomó többsége a Makarov I. típusba sorolható, míg mindössze néhány darab Makarov II. típusú miniatűr balta (3. kép). A két típus közti mennyiségi különbség nem csak a Kárpát-medencére korlátozódik, hiszen utóbbi típus a külföldi leletek között is meglehetősen ritka.⁵³

A balta alakú amulettek ugyan nem túl gyakori leletnek számítanak a Kárpát-medencében, azonban viszonylag nagy területen figyelhető meg az elterjedésük. Az eddig előkerült példányok többsége a Duna-Tisza közéről látott napvilágot,⁵⁴ néhány példányt ismerünk a Tiszántúlról,⁵⁵ valamint egy-egy darabot az Ipolymentéről⁵⁶ és az Északi-középhegységből.⁵⁷

Ugyan a Kárpát-medencei balta alakú amulettek mind szórványként kerültek elő, azonban a legtöbb példány kontextusa pontosan, vagy nagyjából ismert, így a tárgyakat nem csak a külföldi párhuzamok segítségével lehet keltezni. A hazai lelőhelyekről ismert Makarov I. típusú, azaz aszimmetrikus pengéjű miniatűr balták elterjedése a 10–12. század közé tehető, ahogy az a külföldi leletek esetében is megfigyelhető,⁵⁸ míg a jóval ritkább, szimmetrikus pengéjű Makarov II. típusú amulettek csak a 11. század második felében jelentek meg.⁵⁹ Az eddig előkerült leletek alapján összességében megállapítható, hogy a Kárpát-medencei példányok nagyrészt 11–12. századi környezetből kerültek elő.⁶⁰

A Kárpát-medencéből előkerült balta alakú amulettekről – azok nagyszámú, formailag teljesen megegyező külföldi párhuzama miatt – egyértelműen kijelenthetjük, hogy importleletnek minősülnek.⁶¹ A tárgyak hazai elterjedését a korábbi kutatás a rusz-varég katonai jelenléttel magyarázta, melyre valóban vannak történeti adatok, azonban a tárgyak meglehetősen széles körű elterjedése nem köthető kizárólag a varég zsoldosok feltűnéséhez.⁶² Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy a balta alakú amulettek igencsak szórványos Kárpát-medencei elterjedése mindenképp arra utal, hogy azokat valószínűleg nem egy elkülönülve élő közösség használta. Ugyan nem tudjuk, hogy e tárgyak miként kapcsolódtak a korabeli magyar

⁵³FÜREDI et al. 2017, 426–427.

⁵⁴Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya (FÜREDI et al. 2017, 417–418); Dabas-Templom-domb (FÜREDI et al. 2017, 418–419); Galgahévíz-Beke-rét (FÜREDI et al. 2018, 483–514); Jászágó-Ágói-patak partja; Jászdózsza-Kápolnahalom; Kecskemét-Balló-szög (FÜREDI et al. 2017, 420).

⁵⁵Csanádpalota-Juhász T. tanya (FÜREDI et al. 2017, 418); Hajdúdorog-Pedagógus-földek, Kövecses-halom (FÜREDI et al. 2017, 419); Hajdúhadház-Cégény (FÜREDI et al. 2017, 419–420).

⁵⁶Ipolytölgyes-Málalja (FÜREDI et al. 2017, 420).

⁵⁷Sály-Lator, Örsúr-vár (FÜREDI et al. 2017, 420–421).

⁵⁸FÜREDI et al. 2017, 426.

⁵⁹FÜREDI et al. 2017, 427.

⁶⁰FÜREDI et al. 2017, 427.

⁶¹FÜREDI et al. 2017, 427.

⁶²FÜREDI et al. 2017, 427–428.

hitvilághoz, azonban annyi bizonyos, hogy egy adott tárgy – például egy amulett – több eltérő jelentéssel rendelkezhetett más-más kulturális közegben.⁶³

IV.2. Fűrészfogas amulettek

A 10–11. századi amulettleletek különleges csoportját alkotják azok az egyszerű kivitelű, egyik élükön fűrészfog szerűen kialakított függők, melyeket a hazai szakirodalom a tárgy formai jellegzetessége miatt fűrészalakú,⁶⁴ fűrészfogalakú,⁶⁵ esetleg fűrészfogas amulettnek,⁶⁶ vagy csüngőnek nevez. A honfoglalás korának régészeti emlékanyagában jelenlegi ismereteink szerint összesen 14 db található belőlük 7 különálló leletegyüttesből. Ebből 8 db származik feltárt temetkezésekből (összesen 4 sírból), további 6 db pedig szórványleletként került elő (összesen 3 lelőhelyről) (4. kép).

A fűrészfogas amuletteket tartalmazó részletesen közölt sírok közül valamennyi gyermekek temetkezésének bizonyult. Az Ikervár-Virág utcai temető 18. sírjából egy 5-7 év közötti,⁶⁷ a Szakony-Kavicsbánya lelőhelyen feltárt 2. sírból egy 1,5-2 év körüli,⁶⁸ a Szob-kiserdei sírmező 73. sírjából egy 5-6 éves⁶⁹ gyermek maradványai kerültek elő.

Az ilyen típusú amulettek döntő többségét egyszerű bronzlemezről vágták ki, ez alól csupán az ikervári, valamint a szakonyi példány képez kivételt. Előbbit vasból – talán egy késpengéből – kovácsolták,⁷⁰ míg utóbbit egy aranyozott bronzlemezről vágták ki (5. kép).⁷¹

Az ikervári és a szakonyi temetkezésekben csak egy-egy csüngő volt,⁷² azonban a már említett Szob-kiserdei sírból, valamint a Tiszafüred-nagykenderföldeki temető egyik temetkezéséből és a Csongrád-Vendelhalomról ismert fűrészfogas amulettek hármásával kerültek elő,⁷³ melyek egykor zárt viseleti egységeket alkottak. Ezen együttesek minden esetben két kisebb teljesen megegyező, valamint egy nagyobb – az előbbiektől formailag is eltérő – csüngőt tartalmaztak, mely jelenség ugyancsak a következetes viseleti módra utal. A szobi együttes függőinek stilizált állatfejhez hasonlító végződése a két kisebb darab esetében a

⁶³GARDELA 2014, 127.

⁶⁴KISS 2000, 46.

⁶⁵HORVÁTH 2022a, 214.

⁶⁶FÜREDI 2012, 209.

⁶⁷KISS 2000, 46.

⁶⁸HORVÁTH 2022, 80.

⁶⁹HORVÁTH 2022a, 214.

⁷⁰KISS 2000, 46.

⁷¹HORVÁTH 2022, 80.

⁷²KISS 2000, 46; HORVÁTH 2022, 80.

⁷³HORVÁTH 2022a, 214; FODOR 1980, 276; VARGA 2013, 110.

fűrészfogas él felé néz, míg a nagyobb példányon az ellenkező irányba. A tiszafüredi lelet kis csüngőinek egyik éle egyenes, míg másik éle – egy késpengéhez hasonlóan – ívelt, végződése azonban kissé tompa. Ezzel szemben a nagy függő élei nagyjából szimmetrikusak, vége pedig keskeny, hegyes. A fűrészfogas él kialakítása a kisebb darabokon szinte teljesen hiányzik, de a nagyobb példány esetében is csak alig észrevehető. A csongrádi lelet feltűnően hasonlít a tiszafüredi együtteshez, de előbbinek kis csüngői teljesen egyenes végződésűek, a nagy függő alsó vége azonban ebben az esetben is hosszúkás, hegyes, a fűrészfogas élek kialakítása viszont sokkal markánsabb mint a tiszafüredi példányokon. Az imént tárgyalt együttesek mellett Bugyi-Felsőványról ismerünk két szórványleletként előkerült hasonló amulettet,⁷⁴ melyek szélességüket, valamint a fűrészfogas élek kidolgozottságát tekintve bizonyosan egyszerre készültek és egy temetkezésből származnak. Az egyik csüngő teljesen ép, alsó vége keskeny, elhegyesedő, míg a másik példány töredékes állapotú, vége pedig teljesen egyenes, hasonlóan a csongrádi lelet kis függőjéhez. A hiánytalan együttesek alapján feltételezhetjük, hogy eredetileg a Bugyi-felsőványi lelet is három darabból állhatott, melyek közül a nagyobb, valamint az egyik kisebb csüngő került elő, utóbbi töredékesen. Az eddig felsorolt leleteken kívül még Nagyörzsöny-Öreg Ganád lelőhelyről ismerünk egy fűrészfogas amulettet, mely szintén szórványleletként került elő.⁷⁵ Összegzőképpen megállapítható, hogy az előbbieken felsorolt, 10–11. századi leletkörnyezetből ismert hazai fűrészfogas amulettek egy esetben kettesével, három-három esetben pedig egyesével, valamint hármassal láttak napvilágot a különböző lelőhelyekről, illetve temetkezésekből (6. kép).

Ugyan meglehetősen ritka tárgytypusról beszélhetünk, azonban a fűrészfogas csüngők Kárpát-medencei elterjedése nem csak egy szűkebb régióra korlátozódik, hiszen egyaránt megtalálhatók a Tisza-mentén,⁷⁶ valamint a Dunához közel eső területeken (a Dél-Pesti-síkságon⁷⁷ és az Ipoly-mentén⁷⁸), illetve a Nyugat-Dunántúlon.⁷⁹

A honfoglalás kori fűrészfogas amulettek pontos kronológiai helyzetét a tárgytypus ritkasága, valamint a leletek jelentős részénél felmerülő információhiány miatt nem könnyű megállapítani. Az eddig ismert darabok közül minden bizonnyal a szakonyi példány lehet a legkorábbi, hiszen a kis szírszámú temetőt a radiokarbon-kormeghatározás, valamint a hagyományos tipokronológiai módszerek is a 9. század vége és a 10. század eleje, vagy első

⁷⁴FÜREDI 2012, 209; RÉVÉSZ 2020, 347–348; Füredi Ágnes szíves közlése.

⁷⁵HORVÁTH 2022a, 410.

⁷⁶Csongrád-Vendelhalom (VARGA 2013, 110); Tiszafüred-Nagykenderföld (FODOR 1980, 276).

⁷⁷Bugyi-Felsővány (FÜREDI 2012, 209).

⁷⁸Nagyörzsöny-Öreg Ganád (HORVÁTH 2022a, 410); Szob-Kiserdő (BAKAY 1978, 44; HORVÁTH 2022a 214).

⁷⁹Ikervár-Virág utca (KISS 2000, 46), Szakony-Kavicsbánya (DIENES 1972, 48; HORVÁTH 2022, 80).

fele közé helyezik.⁸⁰ Az ikervári temetőt Kiss Gábor két jól elkülöníthető – egy 10. század második felére, valamint egy 11. század elejére keltezhető – kronológiai fázisra osztotta. A fűrészfogas amulettet tartalmazó 18. sír a temető korai horizontjához tartozott.⁸¹ A Szobkiserdei sírmezőt feltehetően a 10. század közepe és a 11. század első harmadának vége között használták.⁸² A temető 73. sírja valószínűleg a 10. századi temetkezések közé sorolható, hiszen a közelében feltárt 60. sírból VII. Kónsztantinosz és II. Romanosz (945–959) szoliduszának utánzata került elő.⁸³ Az imént felsorolt fűrészfogas amulettek – és az azokat tartalmazó sírok – közül valamennyi szakszerű feltárás során látott napvilágot, a tárgytypus pontos keltezésében azonban gondot okoznak a nehezen értékelhető szórványleletek. A Csongrád-Vendelhalomról származó csüngők előkerülési körülményei nem ismertek, az ide vonatkozó adatok meglehetősen zavarosak.⁸⁴ A tárgyak 1955 után kerülhettek elő⁸⁵ Theophilosz, Kónsztantinosz és II. Mikhaél (832–839) szoliduszának utánzatával együtt.⁸⁶ A leleteket egy szablya társaságában leltározták be,⁸⁷ viszont a három függő, valamint az érem feltehetően egy gyermeksír melléklete volt,⁸⁸ így összetartozásuk az említett fegyverrel erősen kétséges. Alapvető információk hiányában a csongrádi lelet nehezen értékelhető, a 9. századi bizánci pénzhamisítvány azonban inkább a korai (10. századi) keltezés mellett szól. A részleteiben máig közöletlen Tiszafüred-nagykenderföldeki temető használati ideje a 10. század közepe, valamint utolsó harmadának eleje,⁸⁹ esetleg a 11. század eleje közé tehető.⁹⁰ A tarsolylemezes sírjáról közismertté vált Bugyi-felsőványi temető minden bizonnyal a 10. század második felében volt használatban, de lehetséges, hogy néhány temetkezés már a 11. század első negyedében került megásásra.⁹¹ Az, hogy a fűrészfogas amuletteket tartalmazó elpusztult sír a temető mely korszakához tartozott, sajnos nem megállapítható. Az ugyancsak felszíni szórványként előkerült nagybörzsőnyi csüngő környezetéből több fémtárgy is napvilágot látott, ezek közül azonban csak egy csepp alakú bronzcsörgő az, amely biztosan a 10–11. századra keltezhető.⁹²

⁸⁰HORVÁTH 2022, 130–138.

⁸¹KISS 2000, 81–82, 110, 115.

⁸²RÉVÉSZ 2020, 275–276.

⁸³KOVÁCS 1989, 67; HORVÁTH 2022a, 224.

⁸⁴VARGA 2013, 110–113.

⁸⁵VARGA 2013, 110.

⁸⁶KOVÁCS 1989, 24.

⁸⁷LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 294.

⁸⁸BÁLINT 1991, 217–218.

⁸⁹KATALÓGUS 1996, 290–292 (Fodor István).

⁹⁰RÉVÉSZ 2020, 332.

⁹¹RÉVÉSZ 2020, 347–348.

⁹²A megtaláló, Kóka István (TIM) szíves közlése.

A hazai kutatás már az 1970-es években felfigyelt a fűrészfogas amulettek keleti párhuzamaira a magyar koratörténettel kapcsolatba hozható Volga-vidéki lelőhelyeken. E tárgyak több példányát ismerjük a tankejevcai és tyetyusi temetők gyermeksírjaiból,⁹³ de hasonló darabok kerültek elő a szaltovói temetőből is.⁹⁴ Azon túl, hogy a fűrészfogas amulettek a Kárpát-medencei és a Volga-vidéki lelőhelyeken is kizárólag a gyermeksírok mellékleteiként jelennek meg, a tárgyak viseleti módjának tekintetében is párhuzam vonható a két térség között, hiszen a hazai leletekhez hasonlóan a Volga-vidéki temetkezésekben is legfeljebb három példány tartozott egy-egy viseleti egységhez. A tárgyak gyakoriságával és elterjedésével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az ilyen típusú amuletteket tartalmazó Kárpát-medencei honfoglalás kori temetőkből eddig minden esetben csak egy-egy fűrészfogas amulettet viselő gyermek sírja került elő, ezzel szemben a tankejevcai temető hat különböző sírjából közel annyi példányt ismerünk, mint a hazai lelőhelyekről összesen.⁹⁵ Az azonban kérdéses, hogy ez a jelenség mennyire magyarázható a tankejevcai sírmező meglehetősen hosszú használati idejével, hiszen az ott előkerült fűrészfogas amuletteket tartalmazó sírok minden bizonnyal a temető teljes használati idejének csak egy rövidebb periódusához tartozhattak. A hazai és Volga-vidéki fűrészfogas amuletteket használó közösségek közti kulturális, valamint hitvilági kapcsolat megléte bizonyosnak tekinthető, melyet a leletek kontextusa is megerősít.⁹⁶ E tárgyak Kárpát-medencei jelenlétét azonban aligha tekinthetjük a távolsági kereskedelem eredményének. Mindamellet, hogy erre a tárgyak egyszerű kivitelezése sem adna feltétlenül okot, a szakonyi temető 2. sírjából előkerült fűrészfogas amulettet valószínűleg ugyan abból a – vélhetően karoling műhelyben készült – aranyozott bronz tárgyból vágták ki, mint a 7. sírból származó lószerszámdísz, tehát mindkét tárgyat az azokat használó közösség készíthette.⁹⁷ Ugyan a hazai kutatás korán felismerte a fűrészfogas amulettek keleti párhuzamait a Volga-vidéki temetőkben,⁹⁸ ennek ellenére a tárgytípus formai eredetének és kialakulásának kérdése eddig nem került a témához kapcsolódó vizsgálatok középpontjába. A fűrészfogas amulettek különleges, semmi mással össze nem téveszthető formáját azonban aligha lehetne előzmény, vagy előkép nélkülinek tekinteni. A tárgytípus lehetséges formai eredetét kutatva a Kijevi Ruszhoz, valamint annak szélesebb környezetéhez köthető régészeti

⁹³HALIKOVA 1973, 30–31.

⁹⁴MESTERHÁZY 1975, 100, 7. j.

⁹⁵35. sír: 1 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 96–97); 508. sír: 1 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 138); 534. sír: 2 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 141); 615. sír: 3 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 147); 696. sír: 2 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 156); 840. sír: 1 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 169).

⁹⁶HALIKOVA 1973, 21–35.

⁹⁷HORVÁTH 2022b.

⁹⁸BAKAY 1978, 140–141; HALIKOVA 1973, 30–31; MESTERHÁZY 1975, 100, 7. j.

lelőhelyekről számos olyan amulettet találunk, melyek egy különleges skandináviai eredetű késtípus miniatűr változatai. A díszes tokban tartott, főként nők által viselt és használt kések kicsiny imitációinak számos formai variációja ismert, melyek között találunk finoman kidolgozott és meglehetősen elnagyolt példányokat is.⁹⁹ A tárgytypus – formai változatosságának ellenére – azonban több olyan jellemző vonással rendelkezik, melyek számos darabon egyaránt megtalálhatóak. Ezek között különösen szembeűnő ismertetőjegy a tárgyak élén látható motívum, mely az előképnek tekinthető skandináviai kések cizellált, vagy taűsűrozással díszített tokján feltűnő lépcsűzetes szélű háromszűgekből álló mintasort idézi.¹⁰⁰ A kés alakű amulettek formai megjelenésében felfedezhető sematizálódás eredményeként a tárgyak élén megjelenő díszítés az egyszerűbb darabok esetében feltűnően hasonlít a Kárpát-medencei, valamint a már korábban tárgyalt Volga-vidéki temetűk leletanyagából ismert fűrészfogas csűngűk élén megűfigyelhető gondosan, vagy elnagyoltan kialakított motívumra. Azonban mielőtt azt gondolnánk, hogy a fenti sorokban ismertetett hazai amulett típus a rusz kés alakű függűk stilizált változata, érdemes figyelembe venni a tárgyak kronológiáját. Ahogy már korábban megállapíthattuk, a Kárpát-medencei fűrészfogas amulettek a 10. század során valószínűleg végig használatban voltak, ezzel szemben az oroszországi kutatás a kés alakű amulettek megjelenését a 11. századra,¹⁰¹ használatukat pedig a 11–12, esetleg a 11–13. századra helyezte,¹⁰² így azok semmiképp sem tekinthetűek a hazai fűrészfogas csűngűk előképének, annak ellenére, hogy a formai hasonlóság egyes darabok tekintetében meglehetősen nagyfokű. A tárgytypus eredete és kialakulása tehát továbbra is nyitott kérdés marad.

IV.3. Fogamulettek

A főként állatok fogaiból készített amulettek az apotropaikus tárgyak legarchaikusabb rétegéhez tartoznak, melyre a tárgyak egyszerűségén és széles körű elterjedésén túl számos őskori példa is rámutat.¹⁰³ E tárgyakat nagyrészt eredeti formájukban használták fel és viseltek egy furat, ritkább esetben pedig egy egyszerűbb, vagy összetettebb foglalat segítségével. A honfoglalás korának régészeti emlékanyagában jelenlegi ismereteink szerint mindösszesen 42

⁹⁹KORSUN 2012, 47–49, 123–127.

¹⁰⁰ARBMAN 1940, Taf. 178, 180.

¹⁰¹KORSUN 2012, 52, 75.

¹⁰²KORSUN 2012, 52, 75; POKROVSZKAJA–TYANINA 2020, 88.

¹⁰³Reallexikon der germanischen Altertumskunde.

db – a viseletre szolgáló – furattal, esetleg foglalattal ellátott fogamulett található 35 különálló leletegyüttesből (8. kép). Ebből bizonyosan 37 db származik feltárt temetkezésekből (összesen 30 sírból), további 4 db szórványleletként (összesen 3, esetleg 4 különböző lelőhelyről), 1 db pedig telepleletként került elő. Ezek a számok azonban nem tartalmazzák az összes 10–11. századi temetkezésből származó fogleletet, ugyanis ismert néhány felfüggesztésre szolgáló furat, vagy foglalattal nélküli példány is, melyek értékelése nem minden esetben egyértelmű.

A 10–11. századi fogamuletteket tartalmazó részletesen, vagy hozzávetőleg részletesen közölt sírok közül tíz gyermek,¹⁰⁴ tizennégy nő,¹⁰⁵ egy pedig férfi temetkezésének bizonyult (12. kép).¹⁰⁶ Ezen kívül egy sírban egy nem meghatározható nemű felnőtt nyugodott.¹⁰⁷ Az ilyen típusú amulettet viselő egyének életkori megoszlása meglehetősen változatos képet mutat. A Szob-vendelini 7. sírből előkerült maradványok bizonyosan két csecsemőhöz tartoztak,¹⁰⁸ míg a Szob-kiserdei temető 60. sírjában nyugvó gyermek 6 év körüli volt.¹⁰⁹ Az Ibrány-Esbóhalmi 197/a. sírba eltemetett előkelő lány mindössze 16-18 éves lehetett,¹¹⁰ azonban ettől idősebb hölgyek is viseltek különböző fogakból készült függőket. A Magyarhomorog-könyadombi 13. sírből egy 30-35 éves,¹¹¹ a Hajdúszoboszló-árkoshalmi 226. sírből egy 46-50 éves,¹¹² a Sárrétudvari-hízóföldi 118. sírből és a Timár-Béke Tsz. majori I. temető 8. sírjából pedig egy-egy adultus korú nő maradványai kerültek elő.¹¹³ A Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlőn előkerült magányos férfisír halottja 40-45 éves volt.¹¹⁴

A 10–11. század régészeti hagyatékával foglalkozó hazai kutatás a fogamulettekkel kapcsolatban már több ízben megállapította, valamint néhány példával alá is támasztotta, hogy

¹⁰⁴Csongrád-Vendelhalom, 39. sír (VARGA 2013, 109); Halimba-Cseres, 54. sír (TÖRÖK 1962, 146); Halimba-Cseres, 859. sír (TÖRÖK 1962, 144); Kistokaj-Homokbánya, 66. sír (HORVÁTH 2020, 206); Majs-Udvari rétek, 456. sír (KISS 1983, 106); Majs-Udvari rétek, 829. sír (KISS 1983, 132); Szob-Kiserdő, 60. sír (BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210); Szob-Vendelin, 7. sír (HORVÁTH 2022a, 252); Vésztő-Kótpusztá 3. sír (GALLINA–VARGA 2016, 156, 446. j.); Visonta-Felsőrét, 38. sír (RÉVÉSZ 2008, 354).

¹⁰⁵Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 226. sír (M. NEPPER 2002, 94); Homokmégy-Székes, 5. sír (GALLINA–VARGA 2016); Ibrány-Esbóhalom, 197/a. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 97–99); Letkés-Téglaégető, I/68. sír (BAKAY 1978, 87; HORVÁTH 2022a, 72); Magyarhomorog-Könyadomb, 13. sír (KOVÁCS 2019, 42–43); Nagytarcsa-Temető utca 5. (KOVÁCS 1985, 125); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 90. sír (HORVÁTH 2014, 147–148); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 96. sír (HORVÁTH 2014, 148); Piliny-Leshegy, 3. sír (NYÁRY 1873); Sárrétudvari-Hízóföld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319); Sorokpolány-Berekalja, Kápolnai út, 112. sír (KISS 2000, 163); Szob-Kiserdő, 40. sír (HORVÁTH 2022a, 193); Tiszavasvári-Nagy Gypáros, 9. sír (TÓTH 2014, 155); Timár-Béke Tsz. major I. temető, 8. sír (KOVÁCS 1988, 126).

¹⁰⁶Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő, 1226. objektum (LŐRINCZY–SZELEKOVSKY 2018, 255–257).

¹⁰⁷Gyulafehérvár-Brândușei utca, 24. (DRAGOTĂ 2003, 42; GÁLL 2013, 119).

¹⁰⁸HORVÁTH 2022a, 252.

¹⁰⁹BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210.

¹¹⁰ISTVÁNOVITS 2003, 97–99.

¹¹¹KOVÁCS 2019, 42–43.

¹¹²M. NEPPER 2002, 94.

¹¹³M. NEPPER 2002, 317–319; KOVÁCS 1988, 126.

¹¹⁴LŐRINCZY–SZELEKOVSKY 2018, 255–257.

a honfoglaló magyarság számos állat fogát látta alkalmasnak e célra.¹¹⁵ Ahhoz, hogy pontosan mely fajokat sorolhatjuk ide, az amulettként használt 10–11. századi fogleletek teljeskörű felgyűjtése mellett, ugyancsak szükségszerű volt egy fajspektrum összeállítása is.¹¹⁶ A tárgyalt korszakból származó eddig ismert és beazonosított fogamulett leletek összesen kilenc különböző fajtól származnak (9. kép). Minden egyes példányt figyelembe véve a leggyakoribbak a gímszarvas-, vagy kutya fogból készült amulettek. Előbbiből 11, vagy 12 lelőhely 12, vagy 13 különálló leletegyütteséből, illetve temetkezéséből 15 db, míg utóbbiból összesen 11 db került elő. Az ismert kontextusból származó sírleletek alapján megállapítható, hogy a gímszarvas „gyöngyfogából” készült függők viselete első sorban a nők körében volt népszerű,¹¹⁷ de gyermekek temetkezéseiben is találkozhatunk velük.¹¹⁸ Mindemellett az eddig ismert egyetlen ilyen típusú amulettel eltemetett férfi sírjából is gímszarvas szemfoga került elő.¹¹⁹ A „gyöngyfogakkal” szemben a kutyák szemfogából készült csüngők kivétel nélkül gyermeksírok mellékletei voltak,¹²⁰ egy esetben azonban bizonyosan női nyakék részét alkotta egy kutya felső tépőfoga (P4).¹²¹ Az előbbiektől jóval szerényebb csoportot alkotnak a róka szemfogból készített amulettek, melyekből összesen 5 db látott napvilágot 4 különböző temetkezéséből. E sírok kivétel nélkül nők maradványait rejtették.¹²² Medve fogából készített csüngőt mindössze 2 lelőhelyről ismerünk. Az egyik példány egy felnőtt temetkezéséből látott napvilágot,¹²³ a másik darabról azonban nem rendelkezünk közelebbi információkkal.¹²⁴ A korabeli amulettleletek között találhatók teljesen egyedi példányok is. Egy barlangi medve fosszilis szemfogából készült az az amulett, mely két csecsemő közös temetkezéséből került elő.¹²⁵ Vaddisznó agyarából és sertés metszőfogából készített függőt egy-egy sírból ismerünk.

¹¹⁵DIENES 1972; KOVÁCS 1992, 53, 69. j; GALLINA–VARGA 2016, 156, 446. j.

¹¹⁶Az egyes publikációkban fellelhető fog- és csontamulettekhez felhasznált fajok több esetben tévesen, vagy egyáltalán nem kerültek meghatározásra a leletek közlésekor. Ezek beazonosításában Bárány Annamária (MNM) volt segítségemre.

¹¹⁷Homokmégy-Székes, 5. sír (GALLINA–VARGA 2016, 84); Magyarhomorog-Könyadomb, 13. sír (KOVÁCS 2019, 42–43); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 96. sír (HORVÁTH 2014, 148); Szob-Kiserdő, 40. sír (HORVÁTH 2022a, 193); Timár-Béke Tsz. major, I. temető, 8. sír (KOVÁCS 1988, 126).

¹¹⁸Halimba-Cseres, 54. sír (TÖRÖK 1962, 146); Halimba-Cseres, 859. sír (TÖRÖK 1962, 144); Majs-Udvari rétek, 829. sír (KISS 1983, 132).

¹¹⁹Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő, 1226. objektum (LÖRINCZY–SZELEKOVSKY 2018, 255–257).

¹²⁰Csongrád-Vendelhalom, 39. sír (VARGA 2013, 109); Kistokaj-Homokbánya, 66. sír (HORVÁTH 2020, 206); Majs-Udvari rétek, 456. sír (KISS 1983); Visonta-Felsőréti, 38. sír (RÉVÉSZ 2008).

¹²¹Tiszavasvári-Nagy Gyepáros, 9. sír (TÓTH 2014, 155).

¹²²Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 226. sír (M. NEPPER 2002, 94); Ibrány-Esbó-halom, 197/a. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 97–99); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 90. sír (HORVÁTH 2014, 147–148); Sárrétudvari-Hízóföld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319).

¹²³Gyulafehérvár-Brândușei utca, 24. sír (DRAGOTĂ 2003, 42; GÁLL 2013, 119).

¹²⁴1894-ben Déva városától délkeletre egy 11, vagy 10–11. századi temető néhány sírja került elő. A leletek közül csak egy I. László dénárjáról és egy átfúrt medvefogról van tudomásunk, a tárgyak azonban elvesztek. (GÁLL 2013, 97).

¹²⁵Szob-Vendelin, 7. sír (HORVÁTH 2022a, 252).

Előbbi egy gyermek nyakékét díszítette,¹²⁶ utóbbinak pontos leletkörnyezete ismeretlen.¹²⁷ Szintén egyedülálló és különleges leletnek számít a már korábban említett Piliny-leshegyi temető 3. sírjából származó füles foglalttal ellátott fosszilis cápafog,¹²⁸ amely a sír többi melléklete alapján női viselet részét képezte.¹²⁹ Az állatfog amulettek előállításához használt fajokat számba véve figyelemreméltó, hogy e tárgyak – a fosszilis darabok kivételével – nagyrészt vadon élő állatok (gímszarvas, róka, medve, vaddisznó), illetve őrző-védő háziállatok (kutya) fogából készültek, azaz szinte teljesen hiányoznak közülük az egyébként könnyen elérhető háztáji haszonállatok. A 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékából ismert fogamulettek között minden bizonnyal az egyik legszokatlanabb példány mégis egy emberi metszőfogból készült csüngő, mely a sorokpolányi temető 112. sírjában nyugvó nő gyöngysorának kiegészítője volt.¹³⁰ Az imént felsorolt amulettleletek mellett egy egyelőre nem meghatározott fajhoz tartozó állat fogából készült az a 4 db függő, mely a Letkés-Téglaégetőn feltárt I. temető 68. sírjába eltemetett nő nyakláncához tartozhatott.¹³¹ Ugyan az ilyen típusú amulettek általában egyedi darabjai voltak a szerényebb, vagy tekintélyesebb nyakékeknek, azonban – a letkési sírhoz hasonlóan – néhány esetben több példány tartozott egy-egy zárt viseleti egységhez. A halimbai temető 54. és 859. sírjában nyugvó lányok két-két „gyöngyfogat” hordtak nyakláncukra fűzve,¹³² a vésztői 3. sírből két kutya szemfog,¹³³ a Székesfehérvár-demkóhegyi 12. sírből pedig egy „gyöngyfog”, valamint egy kutya szemfog került elő, míg a Sárrétudvari-Hízófüldön feltárt temető 118. sírjába elhantolt nő ékes hajfonatdíszét két róka szemfog tette még különlegesebbé (10. kép).¹³⁴

A 10–11. századi környezetből származó hazai fogamulett leletek elterjedése meglehetősen nagy területet fed le. Egyes darabok a Dunántúlon és a Dunához közeli területeken, míg mások a Duna-Tisza közén, valamint a Tiszántúlon kerültek elő, de néhány példány Erdélyből, illetve az Északi-középhegységből származik.

¹²⁶Szob-Kiserdő, 60. sír (BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a 209–210).

¹²⁷Gyulafehérvár-Mentőállomás, III. temető, XXXIII. kutatóárok/1981. (GÁLL 2013, 81. t.).

¹²⁸Ugyan a tárgyat – a pilinyi leleteket először közlő – Nyáry Jenő, később pedig Hampel József is cápafogként határozta meg, azonban Dienes István – 1972-ben megjelent munkájában – „medveagyarként” aposztrofálta azt (DIENES 1972, 48), rá hivatkozva pedig Kovács László is hasonlóan vélekedett (Kovács 1992, 53, 69. j.). Ezzel szemben az újabb kutatások Nyáry Jenő megállapítását vélték helyesnek. Az amulettet 2020 körül Soós Rita kérésére vizsgálta meg Markó András régész, aki Nyáryhoz és Hampelhez hasonlóan szintén cápafogként azonosította azt. (Bárány Annamária szíves közlése.)

¹²⁹NYÁRY 1873.

¹³⁰KISS 2002, 163.

¹³¹HORVÁTH 2022a, 72.

¹³²TÖRÖK 1962, 144, 146.

¹³³GALLINA–VARGA 2016, 156, 446. j; <https://behir.hu/meselo-muzeum-bajelharito-allatsontok-egy-vesztői-honfoglalás-kori-sírból>.

¹³⁴M. NEPPER 2002, 317–319.

A fogamulettek kronológiai helyzetének megállapításához az éremmellékletes sírok jelentik a legbiztosabb támpontot. A különböző fogakból készült csüngőket és pénzeket egyaránt tartalmazó síregyüttesekből 10. századi itáliai, bizánci és arab, valamint 11. századi magyar érmék kerültek elő. Ezek között a legkorábbiak a Halimba-cseresi 859, valamint a Piliny-leshegyi 3. sírból ismert itáliai veretek. A halimbai lány nyakláncát – a két „gyöngyfog” mellett – Provance-i Hugó (926–931) átfűrt milánói dénárja díszítette,¹³⁵ míg a pilinyi sírban megtalált női maradványok közül I. Berengár (915–925) Paviában vert érmei kerültek elő a cápa fogamulett társaságában.¹³⁶ A Szob-kiserdei 60. sírba elhaltolt gyermek nyakékén a vaddisznóagyar mellett VII. Kónsztantinosz és II. Romanosz (945–959) szoliduszának utánzata függött.¹³⁷ Az Ibrány-Esbó-halmi 197/a. sírban nyugvó, igencsak tekintélyes mellékletekkel eltemetett 16-18 éves lányt az ásató megfigyelése alapján egy közös sírba helyezték a hozzá hasonló korú 197/b. sír halottjával,¹³⁸ a két temetkezés tehát egyidejűnek tekinthető. Az előbbinél meglehetősen szerényebb mellékletű 197/b. sírból előkerült váz mellett egy 10. század első feléből származó arab dirhem utánzatának töredéke látott napvilágot.¹³⁹ A nyakláncra fűzött, vagy ruhára varrt érmék segítségével a 10. századra keltezhető temetkezések mellett ismerünk egy Déva környéki leletet, amely bizonyosan a 11. század végéről származik. A várostól délkeletre 3-4 sír került elő – közelebből ismeretlen körülmények között – 1894-ben, melyek mellékletei közül mindössze egy átfűrt medvefogról, valamint egy I. (Szent) László (1077–1095) által vert érméről van tudomásunk.¹⁴⁰ Pontosabb adatok hiányában sajnos nem tudni, hogy a két tárgy egyazon, vagy két különböző sírból került-e elő, azonban az azóta elveszett ezüstdénár egyértelműen a 11. század második felére keltezi a megbolygatott temetőrészt, így feltehető, hogy az állati fogakból készült amulettek viselete még a 11. század második felében, vagy annak végén is meglévő hagyomány volt a Kárpát-medencében.

Miután a 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékában megtalálható fogamulettek rendkívül egyszerű tárgyak, melyek egy-két valóban különleges kivételtől eltekintve mind a helyben megtalálható állatfajok fogaiból készültek, így nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy származási helyüket szükségtelen lenne a Kárpát-medencén kívül keresni. A fogamulettek között elsőként előkerült, máig egyedi darabnak számító pilinyi csüngő azonban több szempontból különbözik a hozzá hasonló tárgyaktól, így mindenképpen alaposabb

¹³⁵KOVÁCS 1989, 32; TÖRÖK 1962, 144.

¹³⁶HORVÁTH–SOÓS 2019, 62.

¹³⁷BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210; KOVÁCS 1989, 67.

¹³⁸ISTVÁNOVITS 2003, 99.

¹³⁹ISTVÁNOVITS 2003, 99–101.

¹⁴⁰GÁLL 2013, 97.

vizsgálatra érdemes. A Piliny-leshegyi temetőtől nem messze található ipolytarnóci ősmaradvány lelőhely és a 3. sír cápafog amulettje közötti esetleges kapcsolat miatt – a tárgyról külön cikket író – Soós Rita kifejezetten elvetette annak lehetőségét, hogy a pilinyi cápafog kereskedelem útján került volna egykori tulajdonosához.¹⁴¹ Azonban – elismerve azt, hogy az ipolytarnóci lelőhely és a pilinyi temető összekapcsolása a két hely közelségét tekintve valóban logikus – fontos kiemelni, hogy a tárgyalt amulett nem csak a felhasznált állatfog, hanem a rajta lévő fémből készült foglalat miatt is egyedinek tekinthető, ugyanis a hazai 10–11. századi fogamulettek között ez az egyetlen példány, amelyen a felfüggesztés nem egy egyszerű furat segítségével történt.¹⁴² A gondosan kialakított füles foglalattal ellátott fogamulett párhuzamai tehát hiányoznak a hazai leletanyagból, azonban megtaláljuk őket a kijevi Rusz vonzáskörébe tartozó lelőhelyeken,¹⁴³ ahol a foglalattal ellátott karom- és fog amulettek fémből öntött imitációi is gyakran előfordulnak.¹⁴⁴ Itt érdemes megjegyezni, hogy a pilinyi lelet kapcsán maga Hampel József is oroszországi párhuzamokról tett említést.¹⁴⁵

V. Amulettviselet a 10–11. századi Kárpát-medencében a régészeti leletek fényében

Ahogy a 10–11. századi amulettekkel foglalkozó hazai kutatás már korábban megállapította, az ilyen típusú tárgyak főként nők és gyermekek temetkezéseiből kerültek elő.¹⁴⁶ A tanulmányban vizsgált három 10–11. századi amulett típus hazai példányai a miniatűr balták esetében csak szórványleletként ismertek, azonban a fűrészfogas- és fogamulettek több darabja jól, – vagy hozzávetőleg jól – dokumentált temetkezésekből került elő. Az ilyen módon vizsgálat alá vont leletek együttesen 12 gyermek, 14 nő, valamint – ahogy már említettük – 1 férfi sírjából ismertek. A fűrészfogas amulettek minden esetben gyermektemetkezések mellékletei voltak,¹⁴⁷ míg a fogakból készített amulettek összesen 9 gyermek, 14 nő és 1 férfi sírjából kerültek elő. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a 10 – 11. századi Kárpát-

¹⁴¹Soós 2020.

¹⁴²A Homokmégy-székesi 5. sírban talált – eredetileg karikaékszerre akasztott – „gyöngyfog” amulett felső végét egy lemezből hajlított egyszerű foglalat vette körül, azonban a csüngőt – a többi ilyen típusú tárgyhoz hasonlóan – egy furat segítségével függesztették fel (GALLINA–VARGA 2016, 84).

¹⁴³KORSUN 2012, 16–17, 89.

¹⁴⁴KORSUN 2012, 17–18, 89–90.

¹⁴⁵HAMPEL 1900, 786–788.

¹⁴⁶DIENES 1972, 51–52.

¹⁴⁷HALIKOVA 1973, 30–31.

medencében az amulettviselet szokása alapvetően valóban a gyermekekre és a nőkre jellemző, azonban ez semmiképp sem tekinthető kizárólagos megállapításnak.

A korábbi kutatás számára is felmerült az a kérdés, hogy a 10–11. századi régészeti hagyatékban miképpen kapcsolódnak össze a régebbi, pogány és az újabb, keresztény elemek.¹⁴⁸ Ennek nyomán érdemes megvizsgálni, illetve összehasonlítani azokat a temetkezéseket, melyekben egyaránt előfordulnak pogány amulettek és keresztény tárgyak. A 10–11. századi, esetleg 12. századi sírokból származó kereszték tényleges funkciójára azonban több magyarázat is létezik.¹⁴⁹ Az azonban bizonyos, hogy ezek egyértelmű elkülönítése sok esetben korlátokba ütközik. A Kárpát-medence 10–11. századi leletanyagából származó amulettek kapcsán azonban mindenképp fontos megjegyezni, hogy az azokat tartalmazó sírok több esetben olyan temetőkhöz tartoztak, melyekben találkozhatunk keresztény tárgyakkal (általában mellkeresztekkel) más temetkezések mellékleteként. A két különböző tárgytípus jelenléte egyfelől magyarázható a temetőt használó közösség időközbeni keresztény hitre térésével, (azaz a pogány amulettel, valamint a kereszttel eltemetett sírok a temető két különböző kronológiai fázisához tartoznak), de számolnunk kell azon lehetőséggel is, hogy a sírokból előkerült keresztény tárgyak nem feltétlenül reprezentálják sem az egyén, sem a közösség vallási hovatartozását.¹⁵⁰ A kereszték és különféle amulettek kapcsolatára ugyan aligha adható általános magyarázat egy-egy példán keresztül, azonban érdemes közelebbről megvizsgálni azon temetkezéseket, melyekben mindkét tárgytípus egyaránt előfordul. A 10–11. századi Kárpát-medencéből erre mindössze két példát találunk. Az Ibrány-Esbó-halmi temető 197/a sírjában nyugvó lány gyöngysorát egy egyszerű ólomkereszt, valamint egy róka szemfogából készült csüngő ékesítette,¹⁵¹ a Szob-kiserdei 60. sírba eltemetett gyermek nyakékéhez pedig – más tárgyak mellett – egy pontkördíszes bronzkereszt és egy vadkanagyar függő tartozott (16. kép).¹⁵² A temetkezések rítusa és mellékletei alapján az elhunytak keresztény volta kizárható, azonban a honfoglaló magyarok keleti hagyományához tartozó amulettek megléte feltételezi a velük együtt viselt kereszték hasonló, vagy megegyező funkcióját, tehát e két esetben joggal gondolhatjuk, hogy a fogamulettek, valamint a kereszték egymást kiegészítve, zárt viseleti egységet alkottak, így az e nyakékeket viselők, vagy az őket eltemető közösségek mindkét tárgytípushoz hasonló képzeteket társítottak.

¹⁴⁸DIENES 1972, 48.

¹⁴⁹LANGÓ–TÜRK 2004, 398–401.

¹⁵⁰LANGÓ–TÜRK 2004, 398 – 401.

¹⁵¹ISTVÁNOVITS 2003, 97–99.

¹⁵²BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210).

Amennyiben alaposabban megvizsgáljuk a különböző amuletteket tartalmazó temetkezések egyéb mellékleteit, megállapíthatjuk, hogy a legtöbb esetben e tárgyak egy komplex viseleti egység részeként fordulnak elő más kiegészítőkkel, – mint például az imént tárgyalt keresztekkel – együtt. Ugyan a jelen tanulmányban vizsgált három 10–11. századi amulett típus közül a miniatűr balták viseletben betöltött szerepe – szórványlelet voltuk miatt – egyelőre Kárpát-medencei viszonylatban nem értékelhető, azonban a fűrészfogas csüngők, valamint a különböző fogamulettek között találhatók olyanok, melyeket jól dokumentált körülmények között tártak fel, vagy legalább rendelkezünk az azokat tartalmazó sírok alapadataival és hozzávetőleg részletes információkkal a bennük talált egyéb mellékletekről. A Kárpát-medencei honfoglalás kori leletek között ritkának számító fűrészfogas amulettek esetében is többféle viseleti kiegészítővel találkozhatunk. Habár a Szakony-kavicsbányai 2. sírt a szántás megbolygatta, azonban a temetkezésből előkerült 3 db gyöngy eredetileg alighanem az oda eltemetett gyermek nyakában volt a fűrészfogas csüngővel együtt.¹⁵³ Szintén gyöngyöt találtak a Szob-kiserdei 73. sírba eltemetett kislány nyakperecén a három fűrészfogas függő társaságában.¹⁵⁴ A Csongrád-vendelhalmi lelet előkerülési körülményei ugyan nem ismertek, azonban egykor bizonyosan a három amulettel alkotott zárt együttest az a kifúrt pénzérme, mely Theophilosz, Kónsztantinosz és II. Mikhaél (832–839) szoliduszának bronzból készült, aranyozott utánzata.¹⁵⁵ A gyöngyökkel, vagy pénzérmével viselt csüngők mellett meg kell említeni, hogy az Ikervár-Virág utcai temető 18. sírjából semmilyen egyéb melléklet nem került elő a vasfüggőn kívül.¹⁵⁶ A fűrészfogas amulettekhez képest jóval változatosabb képet mutat a fogakból készült csüngők viselete, mely az ide sorolható leletek mennyiségét figyelembe véve nem meglepő. Az ilyen típusú amulettek az előbb tárgyalt csoporthoz hasonlóan a legtöbb esetben gyöngyökkel fordulnak elő, azonban megjelennek más tárgyak kíséretében is. A különféle gyöngyökkel együtt viselt fogcsüngőket tartalmazó temetkezések között több egymástól jól elkülöníthető csoportot határozhatunk meg a függőkkel együtt hordott gyöngyök síronkénti mennyiségét figyelembe véve. A legegyszerűbb együttesek 2, 3, vagy 4, esetleg 7 db gyöngyöt foglalnak magukba, melyek több esetben különbözőek méretüket, vagy típusukat tekintve. A Csanytelek-dilitori 57. sírból előkerült kutya fog amulettet 2 db – 1 db üveg- és 1 db ismeretlen típusú – gyönggyel viselte egykori tulajdonosa.¹⁵⁷ A Kistokaj-homokbányai temető 66. sírjában nyugvó gyermek is mindössze 2 db – egy kisebb és egy

¹⁵³HORVÁTH 2022, 80.

¹⁵⁴BAKAY 1978, 44; HORVÁTH 2022a, 214.

¹⁵⁵BAKAY 1978, 140; KOVÁCS 1989, 24.

¹⁵⁶KISS 2000, 46.

¹⁵⁷SZÉLL 1941, 252.

nagyobb – üvegyöngyöt viselt kutya fog amulettjével együtt.¹⁵⁸ Szintén 2 db gyöngy került elő a Szob-vendelini lelőhely 7. sírjába eltemetett két csecsemő mellől a kifúrt barlangi medvefoggal együtt. Ezek közül az egyik darab elveszett, azonban a meglévő példány üvegből készült.¹⁵⁹ Ugyancsak gyermekek temetkezésének bizonyult Majs-Udvari rétek 829. és Visonta-Felsőréti 38. sírja. Előbbiből legalább 2 db ón-, míg utóbbiból 1 db kalcedon és 2 db üvegyöngy került elő a szarvas-, illetve kutya fog csüngőkkel.¹⁶⁰ A Tiszavasvári-Nagy Gyepáros 9. sírjába eltemetett nő kutya tépőfogából készített függője mellett 3 db üvegpaszt gyöngy került elő.¹⁶¹ A Szob-kiserdei temető 40. sírjában fekvő idősebb nő összesen 4 db – 2 db üveg-, 1 db rúd-, valamint 1 db ismeretlen típusú – gyöngyöt viselt szarvasfog amulettjével.¹⁶² Az előbbiektől valamelyest több, összesen 7 db gyöngyöt viselt róka fog csüngőjével a Hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 226. sírjában fellelt nő.¹⁶³ A mindössze néhány gyönggyel együtt hordott fogamulettek mellett egy kisebb csoportot alkotnak azok a függők, melyeket tíznél valamelyest több gyönggyel kerültek elő. Ilyen esettel csupán a Szob-kiserdei sírmező 60. és a Timár-Béke Tsz majori I. temető 8. sírjában találkozhatunk. A szobi kislány vadkanagyar amulettjével 12 db, míg a timári hölgy szarvasfog csüngőjével 13 db gyöngyöt viselt. Előbbiek közül 11 db üvegből, 1 db pedig kalcedonból készült,¹⁶⁴ míg utóbbiak között találhatók ólomszalagból csavart (2 db), vaslemezből hajlított (1 db), paszta (8 db), szemes (1 db) és kásagyöngyök (1 db) is.¹⁶⁵ A fogamuletteket tartalmazó nyakékek szerényebb példányai mellett találunk tekintélyesebb darabokat is, melyek az imént felsorolt leletekhez képest jelentősen több kiegészítőt foglaltak magukba. E körbe sorolható a Halimba-cseresi 54. sírban elhantolt gyermek, valamint a magyarhomorogi temető 13. sírjában nyugvó nő nyaklánc. Előbbiből összesen 30 db ép és töredékes gyöngy került elő, melyek üvegből, üvegpasztából, illetve ólomból készültek,¹⁶⁶ míg utóbbi temetkezés nyakéke 42 db gyöngyöt tartalmazott. Ezek közül 18 db üvegpaszt-, 17 db egész és 4 db töredékes állapotú kása-, 7 db pedig ismeretlen típusú gyöngy volt.¹⁶⁷ Az előbb említett két lelethez hasonló, ám valamelyest gazdagabb nyakékek láttak napvilágot a Sorokpolány-berekaljai 112, az Ibrány-Esbó-halmi 197/a, valamint az Oroszvár-Wiesenacker-dűlői 96. sírból. A sorokpolányi sírba eltemetett nő

¹⁵⁸HORVÁTH 2020, 206.

¹⁵⁹HORVÁTH 2022a, 252.

¹⁶⁰KISS 1983, 132; RÉVÉSZ 2008, 354.

¹⁶¹TÓTH 2014, 155.

¹⁶²HORVÁTH 2022a, 193.

¹⁶³M. NEPPER 2002, 94.

¹⁶⁴BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210.

¹⁶⁵KOVÁCS 1988, 126.

¹⁶⁶TÖRÖK 1962, 146.

¹⁶⁷KOVÁCS 2019, 42–43.

nyakékét összesen 65 db gyöngy, valamint a közékük felfűzött emberi metszőfogból készült csüngő alkotta. A nyak körül előkerült gyöngysor 57 db kő- és 8 db üveggyöngyből állt.¹⁶⁸ Az ibrányi lány nyaklánc, – melyre a róka fog amulettet és az ólomkeresztet felfüggesztették – 66 db gyöngyből állt. Ezek mindegyike üveg-, valamint üvegpasztagyöngy volt.¹⁶⁹ Az oroszvári sírban nyugvó nő nyakékát a „gyöngyfog” mellett 76 db (72 db üveg- és 4 db rúd-) gyöngy alkotta.¹⁷⁰ Az eddig felsorolt, különböző fogakból készült függőket tartalmazó szerényebb, vagy gazdagabb nyakláncok mellett ismert néhány sír, melyből száznál is több, vagy éppen több száz gyöngy került elő az amulettek mellől. A Letkés-téglaégetői I. temető 68. sírjából összesen 217 db,¹⁷¹ míg a Halimba-cseresi 859. sírből 628 db különböző típusú gyöngy került elő.¹⁷² A letkési sírban nyugvó nő nyakékéhez 4 db átfűrt – ismeretlen állattól származó – fogamulett tartozott,¹⁷³ a halimbai sírba elhantolt gyermek temetkezéséből viszont 2 db gímszarvas szemfog látott napvilágot.¹⁷⁴ Utóbbi sír esetében az ásató ugyan a gyöngyökkel kapcsolatban akképp vélekedett, hogy azok eredetileg a ruhára lehettek felvarrva,¹⁷⁵ azonban nem lehet kizárni azt sem, hogy egykor egy nyakéket alkottak. A Sárrétudvari-hízófüldi temető 118. sírjában nyugvó nő róka fogból készült csüngőit baloldali hajfonatdíszébe fűzve viselte. A hajfonatkoronghoz rögzített gyöngysor összesen 144 – különböző típusokba sorolható – gyöngyöt tartalmazott.¹⁷⁶ A gyöngyök mellett, ha nem is túl gyakran, de több esetben találkozhatunk a különböző fogamulettek társaságában a nyakláncra akasztott, átfűrt kauricsigákkal, vagy toronycsigákkal. A Visonta-Felsőréti temető 38. sírjában nyugvó gyermek temetkezéséből, valamint a Nagytarcsa-Temető utcai női sírből mindössze 1-1 db,¹⁷⁷ míg az Oroszvár-Wiesenacker-dűlői 96. sírba eltemetett nő mellől 6 db kauricsiga került elő.¹⁷⁸ A Magyarhomorog-könyadombi 13. és a Timár-Béke Tsz. majori I. temető 8. sírjában elhantolt nők kauricsigákat és toronycsigákat is viseltek szarvasfogból készített amulettjükkel. Míg a magyarhomorogi sírből 2 db kauri- és 3 db toronycsiga látott napvilágot,¹⁷⁹ addig a timári hölgy maradványainak feltárásakor 5 db kauri- és 9 db toronycsiga került elő.¹⁸⁰ A már korábban

¹⁶⁸KISS 2000, 163.

¹⁶⁹ISTVÁNOVITS 2003, 97–99.

¹⁷⁰HORVÁTH 2014, 148.

¹⁷¹BAKAY 1978, 87; HORVÁTH 2022a, 72.

¹⁷²TÖRÖK 1962, 144.

¹⁷³BAKAY 1978, 87; HORVÁTH 2022a, 72.

¹⁷⁴TÖRÖK 1962, 144.

¹⁷⁵TÖRÖK 1962, 144.

¹⁷⁶M. NEPPER 2002, 317–319.

¹⁷⁷RÉVÉSZ 2008, 354; KOVÁCS 1985, 125.

¹⁷⁸HORVÁTH 2014, 148.

¹⁷⁹KOVÁCS 2019, 42–43.

¹⁸⁰KOVÁCS 1988, 126.

említett Sárretudvari-hízóföldi 118. sírban nyugvó nő nyakéke ugyan csak néhány gyöngyből állt, azonban baloldali hajfonatdíszét – melyben amulettjeit viselte – többek között 6 db kauricsiga és 2 db kagyló ékesítette.¹⁸¹ A fogamuletteket tartalmazó sírok leletegyütteseiben néhány esetben előfordulnak pénzérmék, melyek keltezőértékéről már korábban szót ejtettünk. Ezek közül azonban valószínűleg csak a Halimba-cseresi 859. és a Szob-Kiserdei 60. sírból ismert pénzek képezték a nyakékek részét.¹⁸² Az előbbieken felsorolt tárgytipusok mellett néhány esetben találkozhatunk olyan kiegészítőkkal, melyek csupán egy-egy alkalommal kerültek az amulettek mellé. Ezek közül mindenképp említésre méltó a – már többször is tárgyalt – Szob-kiserdei 60. sírban nyugvó gyermek különleges nyakéke, melyen a vaddisznóagyardból készült függő, a pontkördíszes bronzkereszt, és a kisebb-nagyobb gyöngyök mellett egy vascsipesz, egy kettős kónikus mészkőcsüngő és egy bronzból öntött fél fülesgomb is helyet kapott.¹⁸³ A szobi temetkezés mellett érdemes szót ejteni a Timár-Béke Tsz. majori I. temető 8. sírjába eltemetett nő nyakékének közelében talált ón-ólomtöredékekről, melyek az ásató szerint talán egy félhold alakú csüngő maradványai lehettek.¹⁸⁴ A fenti sorokban közelebbről is megvizsgált példák alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző amuletteket a legtöbb esetben más tárgyak kíséretében viselték, azonban kétségtelen, hogy előfordulnak egyéb melléklet nélküli darabok is.¹⁸⁵ Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy a jelen tanulmányban tárgyalt amulett típusok több esetben olyan tárgyak – például kauricsigák, kifűrt pénzérmék, vagy kereszték – társaságában kerültek elő, melyek viseletének okát a korábbi kutatás részben – az amulettekhez hasonlóan – az óvó-védő funkcióban látta,¹⁸⁶ így feltehető, hogy számos esetben nem csak az egyes tárgyak, hanem a belőlük összeállított teljes nyakék is amulettyszerű rendeltetéssel bírt.

A 10–11. századi Kárpát-medencéből ismert amulettek komplex vizsgálata, valamint az azokkal zárt viseleti egységeket alkotó kiegészítők elemzése mellett érdemes foglalkozni a különböző amulett típusok viseletben elfoglalt helyével, valamint a temetési rítusban betöltött szerepével. Miután a balta alakú amulettek összes hazai példánya szórványleletként ismert, így viseleti módjukat csak a külföldi párhuzamok alapján rekonstruálhatjuk. Ezeket figyelembe véve több fajta viseleti módról beszélhetünk. A legtöbb esetben vélhetően egyszerű csüngőként, a köpűn átfűzött bőrből, esetleg más szerves anyagból készült zsinór segítségével függesztették

¹⁸¹M. NEPPER 2002, 317–319.

¹⁸²BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210; TÖRÖK 1962, 144.

¹⁸³BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210.

¹⁸⁴KOVÁCS 1988, 126.

¹⁸⁵Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Gyulafehérvár-Brândușei utca, 24. sír (GÁLL 2013, 119); Majs-Udvari rétek, 456. sír (KISS 1983, 106); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 90. sír (HORVÁTH 2014, 147–148).

¹⁸⁶GALLINA-VARGA 2016, 43; KOVÁCS 2008; LANGÓ-TÜRK 2004, 398 – 401; PROHÁSZKA 2013, 483.

az övre, vagy a nyakba.¹⁸⁷ Mindemellett több olyan darab is ismert, melynek köpűjében egy kisebb nyél famaradványai is megmaradtak.¹⁸⁸ Ezen példányokat talán az övbe tűzve, esetleg az övre akasztott tarsolyban tartva viselhették egykori tulajdonosaik (13. kép).¹⁸⁹ A fűrészfogas amulettek több példánya ugyancsak szórványleletként került elő, azonban a hiteles, dokumentált körülmények között feltárt darabok arra utalnak, hogy a tárgyakat egykor nyakban viselték. A szakonyi temetőből ismert darabot tartalmazó temetkezést sajnos a szántás megbolygatta,¹⁹⁰ azonban a feltáró véleménye szerint a függőt egykor nyakban viselték (14. kép, 1).¹⁹¹ Az Ikervár-Virág utca 18. sírból előkerült vasból készült fűrészfogas csüngő a váz koponyájának töredékei között volt, így egykor bizonyosan nyakba akasztva hordhatták bőrből, vagy más szerves anyagból készült zsinóron.¹⁹² Szintén nyakban viselhették a szobi amuletteket, melyeket egy háromrét hajlított bronzhuzalból sodrott nyakperecre fűztek fel (7. kép; 14. kép, 2).¹⁹³ Az ásató leírása szerint a nyakperecre felfűzött függők a váz nyakában voltak,¹⁹⁴ azonban a sírrajz alapján nem kizárható, hogy a tárgyakat eredetileg a viseleti helyzettől eltérő módon, a halott mellkasának jobb oldalára helyezték a temetéskor.¹⁹⁵ A szobi sírból előkerült csüngők esetében dokumentált felfüggesztési mód mellett érdemes megjegyezni, hogy a nyakperecek amulettviseléssel való kapcsolata a skandináv, valamint a Volga-vidéki lelőhelyeken is egyaránt megfigyelhető.¹⁹⁶ Ahogy korábban megállapítottuk, a fűrészfogas amulettek hármásával történő viselése a Kárpát-medencén kívül szintén megjelenik a már többször említett tankejevcai temetőben is,¹⁹⁷ azonban ez a szokás a különböző skandináviai függők esetében is gyakori jelenség.¹⁹⁸ A jelen tanulmányban vizsgált amulett típusok legnagyobb csoportját alkotó, főként állati fogakból készített csüngők esetében már többféle felfüggesztési móddal is találkozhatunk. A legtöbb példány egy egyszerű furat segítségével volt a nyakláncra fűzve (15. kép, 2). Emellett azonban egy kivételes alkalommal a hajfonatot díszítő gyöngysor részeként kerültek elő hasonló amulettek.¹⁹⁹ A nyakláncra, vagy hajfonatdíszre hordott függők mellett ismert néhány karikaékszeren viselt példány is. Ezek

¹⁸⁷FÜREDI et al. 426.

¹⁸⁸FÜREDI et al. 414, 421, 62. j.

¹⁸⁹FÜREDI et al. 426.

¹⁹⁰HORVÁTH 2022, 80.

¹⁹¹DIENES 1972, 48.

¹⁹²KISS 2000, 46.

¹⁹³BAKAY 1978, 44; HORVÁTH 2022a, 214–215.

¹⁹⁴BAKAY 1978, 44.

¹⁹⁵BAKAY 1978, 48, 29. kép.

¹⁹⁶DUCZKO 2004; STEPANOVA 2017, 48.

¹⁹⁷A tankejevcai temető 615. sírjából összesen 3 db fűrészfogas csüngő került elő (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 147).

¹⁹⁸DUCZKO 2004, 91; GARDELA 2014, 131.

¹⁹⁹Sárrétudvari-Hízóföld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319).

egyike, egy egyszerű huzalkarikára akasztott gímszarvas szemfog a Homokmégy-székesi 5. sírból került elő,²⁰⁰ míg egy közelebbről nem ismert szobi lelőhelyről származik az a szintén „gyöngyfogból” készült amulett, amely egy S-végű karikán függött (15. kép, 3).²⁰¹ A különböző fogamulettek felfüggesztését tekintve mindenképp egyedülálló darabnak számít a Piliny-leshegyi cápa fogcsüngő, melyet szokatlan módon nem átfűrtak, hanem egy vasból készült füles foglalatla láttak el (11. kép; 15. kép, 1).²⁰²

VI. Összegzés

A Kárpát-medencéből előkerült 10–11. századi amulettek komplex – típusok szerint elkülönített, valamint együttes – elemzése ugyan még számos lehetőséget nyújt a tárgycsoport értékeléséhez, azonban jelen tanulmányomban törekedtem átfogó képet adni a 10–11. századi amulettaszról, különös figyelmet fordítva a megvizsgált típusok eredetére, elterjedésére, viselőire, valamint viseletben betöltött helyére, szerepére. A 10–11. századi Kárpát-medencei amulettek, valamint a korabeli amulettasz kutatása azonban továbbra is széles perspektívát kínál a téma társadalmi, vallási és kulturális háttérének vonatkozásában.

²⁰⁰GALLINA–VARGA 2016, 84.

²⁰¹HORVÁTH 2022a, 245.

²⁰²HORVÁTH–SOÓS 2019, 62.

Irodalom

CAPELLE–JANKUHN–KRAUSE–RANKE–THRANE:

T. Capelle–H. Jankuhn–W. Krause–K. Ranke–H. Thrane: Amulett. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 1. 268–274.

BAKAY 1978:

Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung. Studia Comitatus 6. Szentendre 1978.

BÁLINT 1991:

Bálint, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

BÁRÁNY–OBERSCHALL 1953:

Bárány-Oberschall, Magda: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter 2. 1953, 207–251.

DE BRUYN 2017:

Theodore de Bruyn: Making Amulets Christian. Artefacts, Scribes and Contexts. 2017.

DIENES 1961:

Dienes István: Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: Éri I. (szerk.): A kiskisvárdai vár története. Kiskisvárd 1961.

DIENES 1972:

Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972.

DUCZKO 2004:

Wladyslaw Duczko: Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden–Boston 2004.

ECKSTEIN–WASZINK 1950:

F. Eckstein – J. H. Wascink: Amulett. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Band 1. Stuttgart 1950, 397–411.

FODOR 1980:

Fodor István: *Verecke híres útján...* Budapest 1980.

FODOR 1981:

Fodor István: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien

zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]). Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1981, 85–89.

FODOR 1986:

Fodor, István: On the Contacts of Hungarians with the Baltic Area in the 9th–11th Centuries (From an Archaeologist's Point of View). *Hungarian Studies* 2. 1986, 217–226.

FODOR 2001:

Fodor István: Az államalapítás korának hadserege. A Makói Múzeum Füzetei 98. Makó 2001.

FODOR 2014:

Fodor István: Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról (Preliminary report on the excavation at Hajdúdorog-Kövecses-halom). In: Anders Alexandra–Balogh Csilla–Türk Attila (szerk.): Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday). *Opitz Archaeologica* 6 – MTA BTK MÓT kiadványok 2. Budapest 2014, 613–626.

FÜREDI 2012:

Füredi Ágnes: Honfoglalás kori tarsolylemez Pest megyében. A Bugyi-felsőványi 2. sír. *Archaeologiai Értesítő* 137. 2012, 207–234.

FÜREDI et al. 2017:

Füredi Ágnes–Király Ágnes–Pópity Dániel–Rosta Szabolcs–Türk Attila–Zágorhidi Czigány Bertalan: Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről. In: *Hadak útján 24.: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 24. konferenciája*. Esztergom, 2014. november 4–6. 2. kötet. Budapest–Esztergom 2017, 413–463.

FÜREDI et al. 2018:

Füredi Ágnes–Türk Attila–Zágorhidi Czigány Bertalan: Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–13. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről. In: Türk Attila – Александр С. Зеленков (szerk.): *Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Volume 12*. Budapest 2018, 483–514.

GALLINA–VARGA 2016:

- Gallina Zsolt–Varga Sándor: A kalocsai Sárköz a 10—11. században. A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei 1. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Szeged–Budapest 2016.
- GARDEŁA 2014:
Leszek Gardeła: Scandinavian Amulets in Viking Age Poland. Rzeszów 2014.
- GÁLL 2013:
Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.
- HALIKOVA 1973:
J. A. Halikova: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. Hajdúsági Múzeum Évkönyvei 1. Hajdúböszörmény 1973, 21–35.
- HALIKOVA–KAZAKOV 1977:
J. A. Halikova–E. P. Kazakov: Le cimetière de Tankeevka. In: Erdélyi, István (ed.): Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l’ Est. Budapest 1977, 21–221.
- HAMPEL 1900:
Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest 1900, 507–826.
- HORVÁTH 2014:
Horváth Ciprián: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szeged 2014.
- HORVÁTH 2022:
Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Nyugat-Dunántúlon I. Budapest 2022.
- HORVÁTH 2022a:
Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Szobi és a Váci járás területén. Budapest 2022.
- HORVÁTH–SOÓS 2019:
Horváth Ciprián–Soós Rita: Piliny-Leshegy. In: Horváth Ciprián: Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest 2019, 57–65.
- ISTVÁNOVITS 2003:
Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.

KAT. BUDAPEST 1996:

„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével: Fodor István. Budapest 1996.

KISS 1983:

Kiss Attila: Baranya megye 10–11. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.

KISS 2000:

Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000.

KORSUN 2012:

В. Е. Коршун: Языческие привески Древней Руси 10–14 веков. Москва 2012.

KOVÁCS 1985:

Kovács László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1985, 125–139.

KOVÁCS 1988:

Kovács László: A Tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1988, 125–158.

KOVÁCS 1989:

Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Fontes Archaeologici Hungariae* 19. Budapest 1989.

KOVÁCS 1992:

Kovács László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92. Szeged 1992, 37–74.

KOVÁCS 2008:

Kovács, László: Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. 2008.

KRASSZON 1993:

Krasszon Dezső: Amulett. In: Bartha Tibor (szerk.): Keresztyén Bibliai Lexikon. Budapest 1993, 80–81.

LANGÓ–TÜRK 2004:

Langó Péter–Türk Attila: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai egyszerű mellkeresztek tipológiájához). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica 10. Szeged 2004, 365–457.

LASSÁNYI 2018:

Lassányi Gábor: Egy ókori amulett az aquincumi katonaváros területéről. In: Korom Anita (főszerk.): *Relationes Rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Volume 10.* Budapest 2018, 157–165.

LŐRINCZY–SZALONTAI 1993:

Lőrinczy Gábor–Szalontai: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez 1. – *Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6–11. Jahrhundert 1.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30-31/2. Miskolc 1993, 279–320.

МАКАРОВ 1992:

Макаров, Н. А.: Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология* 1992:2. 1992, 41–56.

MESTERHÁZY 1975:

Mesterházy Károly: Honfoglalás kor kerámiánk keleti kapcsolatai. *Folia archaeologica* 26. 1975, 99–117.

MESTERHÁZY 1997:

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. *Életünk* 1997/1. 1997, 30–67.

MESTERHÁZY 1998:

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet. *Századok* 1998. 1998, 129–159.

M. NEPPER 2002:

M. Nepper Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.

NÉMETH 1972:

Немет, П.: Образование пограничной области Боржава. In: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П.–Чернецов, В. Н.–Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 206–220.

NÉMETH 1975:

Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. In: Németh Péter (szerk.): *Tanulmányok Kisvárdáról* 5. Kisvárd 1975.

NÉMETH 2006:

Németh György: K3 Aquincumban. Egy mágikus amulett feliratának értelmezése. Ókor 2006/2. 2006, 49–52.

NYÁRY 1873:

Nyáry Jenő: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. Archaeologiai Közlemények 9. 1873, 16–25.

PIRIGYI 2004:

Pirigyi István: Amulett. In: Diós István–Viczián János (szerk.): Magyar Katolikus Lexikon. Budapest 2004, 223–224.

POKROVSZKAJA–TYANINA 2020:

Покровская Л. В., Тянина Е. А. ПРИВЕСКИ-АМУЛЕТЫ В ВИДЕ МИНИАТЮРНЫХ НОЖЕН В СРЕДНЕВЕКОВОМ НОВГОРОДЕ (ХРОНОЛОГИЯ И ТОПОГРАФИЯ) // Новгородский исторический сборник. 2020. №.

PÓPITY 2021:

Pópity Dániel: Avar és Árpád-kori népesség a Maros mentén. Településtörténeti kutatások a Maros folyó völgyének magyarországi szakaszán. (Doktori disszertáció) Budapest 2021.

PROHÁSZKA 2013:

Prohászka Péter: Észrevételek a Kárpát-medence honfoglalás és államalapítás kori bizánci éremforgalmához. In: Révész László–Wolf Mária (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 471–492.

RÉVÉSZ 1996:

Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1999:

Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére...* Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest 1999.

RÉVÉSZ 2008:

Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

RÉVÉSZ 2020:

Révész László: A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest 2020.

Soós 2020:

Soós Rita: Cáfafog amulett egy honfoglalás kori sírból. (2020. 04. 19.)
<https://mnmt.hu/cikk/capafog-amulett-egy-honfoglalas-kori-sirbol>

SZÉLL 1941:

Széll Márta: 11. századi temetők Szentes környékén. *Folia archaeologica* 3–4. 1941, 231–265.

TÓTH 2014:

Tóth Anikó: A nyíri Mezőség a 10–11. században. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged 2014.

TÖRÖK 1962:

Gyula, Török: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert – *Archaeologia Hungarica*, Series nova 39. Budapest 1962.

VARGA 2013:

Varga Zsuzsanna: Honfoglalás kori temető Csongrád-Vendelhalmon. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* 1. Szeged 2013, 105–143.

ZELENYIN 1936:

Д. К. Зеленин: Культ онгонов в Сибири. Москва–Ленинград 1936.